DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojp-06-07-07 Pages: 60-70

Oriental Journal of Philology

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:
http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about

MAIN CATEGORIES AND CRITERIA FOR THE LINGUISTIC ANALYSIS OF HUMAN–ARTIFICIAL INTELLIGENCE COMMUNICATION

Ziyoda Ergasheva
Associate Professor
Samarkand State Institute of Foreign Languages
Samarkand, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: human–AI communication, linguistic analysis, pragmatics, discourse, category, criterion, implicature, presupposition, prompt genre, large language models.

Received: 01.11.26
Accepted: 02.11.26
Published: 03.11.26

Abstract: The article substantiates the main categories of linguistic analysis of human–artificial intelligence communication and the corresponding evaluation criteria. It shows that the asymmetry of this communication, the absence of paralinguistic means, the emergence of the prompt as a distinct communicative genre and the limitation of the system's memory to the context window require a reinterpretation of the units of analysis. The categories are grouped into five sets – pragmatic, discursive, cognitive, epistemic and stylistic-social – and for each set a system of criteria with indicators and a three-level rating scale is proposed. Illustrative Uzbek examples support the need to rate a single response separately on each criterion and show that the priority of criteria depends on the purpose of communication. A four-stage rating procedure is proposed to make the analysis reproducible and verifiable. The results can be applied to the study of AI communication in Uzbek, in philological education and in the linguistic evaluation of such systems.

INSON–SUN'IY INTELLEKT KOMMUNIKATSIYASINI LINGVISTIK TAHLIL QILISHNING ASOSIY KATEGORIYALARI VA MEZONLARI

Ziyoda Ergasheva
Dotsent
Samarqand davlat chet tillar instituti
Samarqand, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: inson–sun’iy intellekt kommunikatsiyasi, lingvistik tahlil, pragmatika, diskurs, kategoriya, mezon, implikatura, presupozitsiya, so‘rov janri, katta til modellari.

Annotatsiya: Maqolada inson va sun’iy intellekt kommunikatsiyasini lingvistik tahlil qilishning asosiy kategoriyalari va ularga mos baholash mezonlari nazariy jihatdan asoslab beriladi. Muloqotning asimmetrikligi, paralingvistik vositalarning yo‘qligi, so‘rovning alohida kommunikativ janr sifatida shakllanishi va tizim xotirasining kontekst oynasi bilan cheklanganligi tahlil birliklarini qayta talqin qilishni taqozo etishi ko‘rsatilgan. Tahlil kategoriyalari besh guruhga – pragmatik, diskursiv, kognitiv, epistemik va uslubiy-ijtimoiy kategoriyalarga ajratilib, har biri uchun ko‘rsatkichlarga ega mezonlar tizimi va uch darajali baholash shkalasi taklif etiladi. O‘zbekcha illyustrativ misollar asosida bitta javobni har bir mezon bo‘yicha alohida baholash zarurligi va mezonlar ustuvorligining muloqot maqsadiga bog‘liqligi asoslanadi. Taklif etilgan to‘rt bosqichli baholash tartibi tahlilni takrorlanadigan va tekshiriladigan qiladi. Natijalar sun’iy intellekt bilan muloqotni o‘zbek tili materialida o‘rganishda, filologiya ta’limida va tizimlarni lingvistik baholashda qo‘llanishi mumkin.

ОСНОВНЫЕ КАТЕГОРИИ И КРИТЕРИИ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА КОММУНИКАЦИИ ЧЕЛОВЕКА И ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Зиёда Эргашева
Доцент
Самаркандский государственный институт иностранных языков
Самарканд, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: коммуникация человека и ИИ, лингвистический анализ, прагматика, дискурс, категория, критерий, импликатура, пресуппозиция, жанр запроса, большие языковые модели.

Аннотация: В статье обосновываются основные категории лингвистического анализа коммуникации человека и искусственного интеллекта и соответствующие критерии оценки. Показано, что асимметричность общения, отсутствие паралингвистических средств, формирование запроса как особого коммуникативного жанра и ограниченность памяти системы контекстным окном требуют переосмысления единиц анализа. Категории анализа разделены на пять групп – прагматические, дискурсивные, когнитивные, эпистемические и стилистико-социальные; для каждой

предложена система критериев с показателями и трёхуровневая шкала оценки. На иллюстративных примерах на узбекском языке обосновывается необходимость оценивать один ответ отдельно по каждому критерию и зависимость приоритета критериев от цели общения. Предложен четырёхэтапный порядок оценки, делающий анализ воспроизводимым и проверяемым. Результаты могут применяться при изучении общения с ИИ на материале узбекского языка, в филологическом образовании и при лингвистической оценке систем.

Kirish. So‘nggi yillarda katta til modellariga asoslangan suhbat tizimlari ta’lim, ilmiy tadqiqot va kundalik hayotda keng qo‘llanila boshladi. Tabiiy tilda kechayotgan bu muloqot lingvistika uchun yangi material beradi: bir tomonda niyati, tajribasi va ijtimoiy mavqei bor inson, ikkinchi tomonda esa matnni ehtimollik asosida hosil qiluvchi hisoblash tizimi turadi. Shunga qaramay, foydalanuvchilar so‘rov va javoblarni oddiy suhbat kabi idrok etadi: ularda nutq akti, implikatura, xushmuomalalik kabi pragmatik hodisalar yaqqol ko‘rinadi [1; 2].

Mavjud tadqiqotlarning katta qismi bu tizimlarning texnik imkoniyatlarini yoki ularning xatolarini o‘rganadi [3; 4]. Lingvistik tahlilning yagona kategorial apparati esa hali shakllanmagan: turli mualliflar bir hodisani turlicha nomlaydi, baholash mezonlari ko‘pincha tahlilchining subyektiv fikriga tayanadi. Bu natijalarni o‘zaro solishtirishni qiyinlashtiradi. O‘zbek tili materialida esa bunday tadqiqotlar endigina boshlanmoqda.

Maqolaning maqsadi inson va sun’iy intellekt (SI) kommunikatsiyasini lingvistik tahlil qilishning asosiy kategoriyalarini aniqlash va ularga mos mezonlar tizimini taklif etishdan iborat. Shu maqsadda quyidagi savollarga javob izlandi: (1) inson–SI muloqoti an’anaviy suhbatdan qaysi belgilari bilan farq qiladi; (2) bu muloqotni tahlil qilish uchun qaysi kategoriyalar zarur; (3) har bir kategoriya bo‘yicha javob sifatini qanday o‘lchanadigan mezonlar bilan baholash mumkin.

Ishning ilmiy yangiligi shundan iboratki, SI muloqoti tahlilida alohida tarqoq kuzatuvlar o‘rniga o‘zaro bog‘langan kategoriyalar va ularga mos o‘lchanadigan mezonlar tizimi taklif etiladi. Amaliy qiymati bu sxemadan o‘zbek tilidagi so‘rov–javob materialini baholashda, ta’lim jarayonida va tizimlarni lingvistik sinovdan o‘tkazishda foydalanish mumkinligi bilan belgilanadi.

Adabiyotlar sharhi. Muloqotni pragmatik jihatdan o‘rganish J. Ostin va J. Syorlning nutq aktlari nazariyasi [5; 6], P. Graysning kooperativ prinsip va implikatura haqidagi ta’limoti [7], P. Braun va S. Levinsonning xushmuomalalik modeli [8] bilan bog‘liq. O‘zbek tilshunosligida bu

yo‘nalish Sh. Safarov va M. Hakimovning pragmalingvistikaga oid ishlarida tizimlashtirilgan: ularda nutq akti, kommunikativ strategiya va kontekstning ma’no hosil qilishdagi o‘rni o‘zbek tili misolida yoritilgan [2; 9]. Til shaxsi va bilimning tilda aks etishi masalalari rus tilshunosligida, xususan, Yu.N. Karaulov va Ye.S. Kubryakova ishlarida kognitiv nuqtayi nazardan o‘rganilgan [10; 11].

Kognitiv jihatdan Ch. Fillmorning freymlar semantikasi [12] va F. Jonson-Lerdning mental modellar nazariyasi [13] tayanch hisoblanadi. X. Saks, E. Shegloff va G. Jefferson navbat almashinuvining qoidalarini ochib berib, suhbatni tartibli ijtimoiy faoliyat sifatida tasvirlagan [14]. Bu kuzatishlar yozma shaklda kechadigan, lekin tuzilishi jihatidan og‘zaki suhbatga yaqin SI muloqotini tahlil qilishda ham qo‘l keladi.

SI tomoniga kelsak, Transformer arxitekturasi [3] va inson fikr-mulohazasi asosida o‘qitish usuli [15] zamonaviy suhbat modellarining foydalanuvchi ko‘rsatmalariga mos javob berishini tushuntiradi. P. Lyu va hammualliflar so‘rov (prompt) tuzish usullarini tizimlashtirib, so‘rovning shakli model javobiga bevosita ta’sir qilishini ko‘rsatgan [16]. Z. Ji va hammualliflar esa “gallyutsinatsiya”, ya’ni manbaga tayanmagan yoki noto‘g‘ri axborot hosil qilish hodisasini tasniflagan [4]. E. Bender va A. Koller faqat shakl asosida o‘qitilgan model ma’noni “tushunadi” degan da’voni asossiz deb hisoblaydi [17]. Bu munozara SI javobidagi ma’noni kim va qanday hosil qilishi masalasini lingvistika uchun ham dolzarb qiladi.

Ko‘rib chiqilgan ishlar inson–SI muloqotining ayrim jihatlarini chuqur yoritgan, ammo pragmatik, kognitiv va epistemik kuzatuvlar bir tizimga keltirilmagan. Mazkur maqola shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy umumlashtirish, tavsifiy usul va kontekstual-diskursiv tahlil qo‘llandi. Tahlil uch bosqichda olib borildi: dastlab tegishli nazariy tushunchalar saralandi, so‘ngra ular SI muloqotining o‘ziga xosligi nuqtayi nazaridan qayta ko‘rib chiqildi, oxirida har bir guruh uchun o‘lchanadigan mezonlar belgilandi. Maqolada keltirilgan o‘zbekcha so‘rov–javob juftliklari kategoriyalarni ko‘rsatish uchun muallif tomonidan tuzilgan illyustrativ misollar bo‘lib, statistik tanlanma hisoblanmaydi.

Natijalar. 1. Muloqotning o‘ziga xosligi. Inson–SI muloqoti yozma shaklda kechsa-da, mazmunan og‘zaki suhbatga yaqin: replikalar navbat bilan almashadi, so‘rovni aniqlashtirish va tuzatish mumkin. Uning to‘rtta farqli belgisi ajralib turadi. Birinchidan, muloqot asimmetrik: insonda niyat va hayotiy tajriba bor, tizim esa kontekstga mos matnni hosil qiladi, biroq niyatga ega emas. Ikkinchidan, ohang, mimika va imo-ishora bo‘lmagani uchun barcha pragmatik signallar faqat matnda ifodalanadi. Uchinchidan, so‘rov (prompt) alohida kommunikativ janr sifatida shakllanmoqda: unda buyruq, rol belgilash, namuna keltirish va cheklov qo‘yish elementlari

uchraydi [16]. To‘rtinchidan, tizimning “xotirasi” kontekst oynasi bilan cheklangan. Bu farqlar 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. Inson–inson va inson–SI muloqotining qiyosiy tavsifi (muallif ishlanmasi)

Belgi	Inson–inson muloqoti	Inson–SI muloqoti
Ishtirokchilar	Teng huquqli kommunikantlar, ikkalasida ham niyat bor	Asimmetrik: niyat faqat foydalanuvchida
Kanal	Og‘zaki va yozma, paralingvistik vositalar bilan	Asosan yozma, paralingvistik vositalarsiz
Kontekst	Umumiy hayotiy tajriba va vaziyat	So‘rov matni va kontekst oynasidagi oldingi replikalar
Ma’no hosil bo‘lishi	So‘zlovchi niyati va tinglovchi talqini	Asosan foydalanuvchi talqini orqali
Bilimning manbai	Suhbatdoshning mavqei va tajribasidan taxmin qilinadi	Matndan bevosita ko‘rinmaydi, alohida tekshiriladi
Xato turi	Unutish, noto‘g‘ri tushunish	Kontekstni yo‘qotish, gallyutsinatsiya

Shu sababli an’anaviy kategoriyalarni mexanik ko‘chirish emas, balki ularni yangi sharoitga moslab qayta talqin qilish kerak. Masalan, so‘rov janrining tarkibiy qismlarini o‘zbekcha misolda ko‘rish mumkin: “Siz filologiya fakulteti o‘qituvchisisiz (rol). Talabalar uchun pragmatika bo‘yicha test tuzing (vazifa). Savollar 2-kurs darajasiga mos bo‘lsin (kontekst). 10 ta savol, har birida 4 ta javob varianti bo‘lsin (format). Inglizcha atamalarni qavs ichida bering (cheklov).” Bu tuzilma rasmiy hujjat janriga xos qat’iy kompozitsiyani eslatadi va so‘rovni alohida janr sifatida o‘rganishni asoslaydi.

So‘rov janrining shakllanishi terminologiyada ham aks etmoqda. O‘zbek tilida inglizcha “prompt” so‘zi ba’zan o‘zlashma sifatida qo‘llanadi, ba’zan “so‘rov”, “topshiriq” yoki “ko‘rsatma” so‘zlari bilan beriladi. Bu sinonimlarning har biri janrning bir jihatini ta’kidlaydi: “so‘rov” axborot olishni, “topshiriq” vazifa berishni, “ko‘rsatma” esa javob shakliga qo‘yiladigan talabni bildiradi. Ilmiy matnda bir atamani tanlab, uni izchil qo‘llash maqsadga muvofiq; ushbu maqolada “so‘rov” atamasi umumiy ma’noda ishlatildi.

Asimmetriklik nutq aktlarining muvaffaqiyat shartlarini ham o‘zgartiradi. J. Syorl va’da aktining samimiylik shartini so‘zlovchining bajarish niyati bilan bog‘laydi [6]. Tizim “slaydlar rejasini tuzishda yordam beraman” deb yozganda, bu gap shaklan va’da bo‘lsa-da, uning ortida niyat emas, keyingi replikada bajariladigan amal turadi. Shuning uchun SI javobidagi komissiv aktlarni baholashda samimiylik sharti o‘rniga bajarilish sharti, ya’ni va’da qilingan natija keyingi javobda haqiqatan berilgan-berilmagani tekshiriladi. Xuddi shunday, paralingvistik vositalar yo‘qligi sababli foydalanuvchi ohangni tinish belgilari, takror, emoji yoki “iltimos”, “tezroq” kabi so‘zlar bilan ifodalaydi, tizim esa bu belgilarni pragmatik signal sifatida talqin qilishi kerak.

2. Tahlilning asosiy kategoriyalari. Material va mavjud nazariyalar tahlili kategoriyalarni besh guruhga ajratishni maqsadga muvofiq deb ko‘rsatdi.

Pragmatik kategoriyalar nutq aktlari, implikatura, presupozitsiya va xushmuomalalik strategiyalarini qamrab oladi. Masalan, foydalanuvchi “Bu paragraf juda cho‘zilib ketibdi” desa, bu axborot berish emas, bilvosita iltimos bo‘lishi mumkin. Tizim “Uni qisqartirib beraymi?” deb javob bersa, u implikaturani to‘g‘ri talqin qilgan bo‘ladi [7]. Presupozitsiyaga misol: “Nima uchun yangi o‘quv dasturi talabalarning nutqiy ko‘nikmalarini oshirdi?” Bu savolda ko‘nikmalar oshgani fakti oldindan qabul qilingan. Tizim bu farazni tekshirmay, faqat sabablarni sanasa, javob tekshirilmagan asos ustiga quriladi.

Diskursiv kategoriyalar izchillik (kogerensiya), bog‘lanish (kogeziya), mavzu davomiyligi, referensiya va navbat almashinuvini o‘z ichiga oladi [14]. “Uni qisqartiring” kabi so‘rovdagi olmosh oldingi replikadagi matnga ishora qiladi, tizim esa shu bog‘lanishni to‘g‘ri tiklashi kerak. Uzoq suhbatda tizim oldingi kelishuvlarni (masalan, “faqat o‘zbek tilida yozing” degan talabni) unutsa yoki o‘ziga zid fikr bildirsa, bu kontekstni saqlash mezonining buzilishi hisoblanadi.

Kognitiv kategoriyalar freym, mental model va konseptni qamrab oladi. Aniq maqsad va kontekst ko‘rsatilgan so‘rov muayyan freymni faollashtiradi, noaniq so‘rov esa bir nechta freymni raqobatga kiritadi [12]. Masalan, “Menga ilmiy maqola kerak” degan umumiy so‘rovdan ko‘ra, “Filologiya talabalari uchun pragmatika bo‘yicha 150 so‘zli annotatsiya yozing” so‘rovi aniqroq freym hosil qiladi va javob mazmuni ham aniqroq bo‘ladi. Foydalanuvchining tizim imkoniyatlari haqida o‘zida hosil qilgan tasavvuri, ya’ni mental modeli ham so‘rov shakliga ta’sir qiladi [13]. Tizimni “hamma narsani biladigan” suhbatdosh deb bilgan foydalanuvchi qisqa va kontekstsiz so‘rov yozadi, uning cheklovlarini biladigan foydalanuvchi esa so‘rovni bosqichlarga bo‘ladi.

Epistemik kategoriyalar axborotning ishonchliligi bilan bog‘liq: faktik aniqlik, manbaga tayanish, noaniqlikni ifodalash (“ehtimol”, “mavjud ma’lumotlarga ko‘ra”) va gallyutsinatsiya [4]. Masalan, tizim “Bu faktni aniq tasdiqlay olmayman, manbani tekshirib ko‘ring” deb yozsa, u o‘z javobining ishonchlilik darajasini ochiq bildirgan bo‘ladi; xatoni “Aniq shunday” deb qat’iy ohangda aytsa, xato foydalanuvchi uchun yanada xavfli bo‘ladi. Bu guruh SI muloqotiga xos, chunki inson suhbatdoshining bilimi odatda uning mavqeidan taxmin qilinadi, tizimning ishonchliligi esa matndan bevosita ko‘rinmaydi.

O‘zbek tilida epistemik munosabatni ifodalovchi vositalar ancha boy. “Ehtimol”, “aftidan”, “balki” kabi modal so‘zlar, “-dir” kabi ehtimollik ma’nosidagi qo‘shimcha, shuningdek “-ibdi”, “-mish”, “ekan” kabi eshitilganlik, ya’ni axborot manbasini bildiruvchi shakllar so‘zlovchining axborotga munosabatini grammatik darajada ko‘rsatadi. Masalan, “Asar 1500-yilda yozilgan” va “Asar 1500-yilda yozilgan ekan” gaplari bir xil faktni turlicha ishonchlilik bilan

ifodalaydi. Tizim javobida bunday vositalarning qo‘llanishi yoki qo‘llanmasligi noaniqlik shaffofligi mezonining til materialidagi aniq ko‘rsatkichi bo‘la oladi. Bu jihat o‘zbek tilida SI muloqotini o‘rganishning alohida yo‘nalishini tashkil etishi mumkin.

Uslubiy-ijtimoiy kategoriyalar register, ohang va murojaat shaklini o‘z ichiga oladi. O‘zbek tilida “sen/siz” murojaati, “iltimos”, “marhamat”, “rahmat” kabi odob birliklari muhim o‘rin tutadi [9]. Tizim foydalanuvchi tanlagan murojaat shaklini saqlashi va vaziyatga mos registrda yozishi tahlilning alohida mezoni bo‘lishi mumkin [2; 8]. Kod almashinuvi ham shu guruhga kiradi: “Menga ushbu text’ni formal style’da qayta yozib bering” kabi aralash so‘rovga tizim sof o‘zbek tilida javob berishi yoki foydalanuvchi tanlagan aralash registrni saqlashi mumkin. Qaysi biri mos ekani muloqot maqsadiga bog‘liq.

3. Mezonlar tizimi. Kategoriyalarga mos mezonlar va ularning ko‘rsatkichlari 2-jadvalda berilgan.

2-jadval. Tahlil kategoriyalari, mezonlari va ko‘rsatkichlari (muallif ishlanmasi)

Guruh	Mezon	Ko‘rsatkich
Pragmatik	Niyatni aniqlash to‘g‘riligi	Bevosita va bilvosita nutq aktlarining to‘g‘ri talqini
Pragmatik	Kooperativ prinsipga muvofiqlik	Miqdor, sifat, munosabat va usul maksimalarining saqlanishi
Diskursiv	Izchillik va bog‘lanish	Mantiqiy ketma-ketlik, referensiya, mavzu uzluksizligi
Diskursiv	Kontekstni saqlash	Oldingi replikalarga tayanish, o‘zaro qarama-qarshilik yo‘qligi
Kognitiv	Freym mosligi	So‘rov freymiga mos terminologiya va axborot tanlash
Kognitiv	Mental model mosligi	Foydalanuvchi kutishi bilan javob mazmunining mosligi
Epistemik	Faktik aniqlik	Dalillanganlik, gallyutsinatsiya yo‘qligi, presupozitsiyani tekshirish
Epistemik	Noaniqlik shaffofligi	Ehtimol yoki bilmaslikni ochiq ifodalash
Uslubiy-ijtimoiy	Register va odob mosligi	Murojaat shakli, ohang va madaniy me’yorga muvofiqlik

Baholash uch darajali shkala bo‘yicha amalga oshiriladi: 2 – to‘liq mos, 1 – qisman mos, 0 – mos emas. Bunday shkala bir nechta tahlilchi o‘rtasidagi kelishuvni tekshirishga imkon beradi.

Qo‘llash namunasi. Quyidagi illyustrativ juftlikni ko‘raylik. Foydalanuvchi: “Ertaga ilmiy seminarda chiqish qilishim kerak, lekin slaydlarim hali tayyor emas.” Tizim: “Chiqishingiz mavzusi va davomiyligini aytsangiz, slaydlar rejasini tuzishda yordam beraman.” Foydalanuvchi iltimosni ochiq bildirmagan, shunga qaramay tizim gapni yordam so‘rovi sifatida talqin qilgan

(niyatni aniqlash – 2 ball). Javob qisqa, ortiqcha axborotsiz va mavzuga mos (kooperativ prinsip – 2 ball), rasmiy-neytral registrda yozilgan (register – 2 ball). Aksincha, tizim “Ilmiy seminar – akademik tadbir turi” deb ta’rif bersa, javob shaklan to‘g‘ri bo‘lsa-da, foydalanuvchi niyatiga mos kelmaydi va niyatni aniqlash mezoni bo‘yicha 0 ball oladi. Demak, bitta javob turli mezonlar bo‘yicha turlicha baholanishi mumkin, yagona umumiy ball esa bu farqni yashirib qo‘yadi. Shu sababli har bir mezon alohida baholanadi.

Kategoriyalarning o‘zaro bog‘liqligi. Guruhlar orasidagi chegara nisbiy. Presupozitsiya pragmatik hodisa bo‘lsa-da, uning tekshirilmay qabul qilinishi javobning faktik aniqligiga, ya’ni epistemik mezonga ta’sir qiladi. Xuddi shuningdek, murojaat shakli uslubiy-ijtimoiy kategoriyaga kirsa ham, u foydalanuvchining tizim haqidagi mental modelini shakllantiradi. Shuning uchun bir hodisani bir necha guruh nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqish, lekin har gal qaysi mezon bo‘yicha baholanayotganini aniq belgilash lozim.

Ikkinchi namuna. Foydalanuvchi: “Navoiyning ‘Mahbub ul-qulub’ asari qaysi yilda yozilgan?” Tizim: “Asar 1500-yilda yozilgan.” Foydalanuvchi: “Uning tuzilishini ham aytib bering.” Tizim: “Asar uch qismdan iborat: birinchi qismda jamiyatdagi turli toifadagi kishilar, ikkinchi qismda yaxshi xulq va fazilatlar, uchinchi qismda turli pand-nasihatlar haqida so‘z boradi.” Bu juftlikda “uning” olmoshi oldingi replikadagi asarga to‘g‘ri bog‘langan (kontekstni saqlash – 2 ball), javob izchil va mavzuga mos (izchillik – 2 ball). Agar tizim yil yoki tuzilish haqidagi ma’lumotni manbasiz va xato bersa, javob diskursiv jihatdan to‘g‘ri bo‘lsa ham, faktik aniqlik mezoni bo‘yicha 0 ball oladi. Bu misol diskursiv va epistemik mezonlarning bir-biridan mustaqil ekanini ko‘rsatadi.

Baholash tartibi. Mezonlarni amaliyotda qo‘llash to‘rt bosqichdan iborat. Birinchi bosqichda suhbat replikalarga ajratiladi va har bir replikaning nutq akti turi belgilanadi. Ikkinchi bosqichda har bir javob uchun foydalanuvchi niyati va so‘rovdagi presupozitsiyalar qayd etiladi. Uchinchi bosqichda javob 2-jadvaldagi har bir mezon bo‘yicha alohida baholanadi. To‘rtinchi bosqichda kamida ikki tahlilchining baholari solishtirilib, kelishuv darajasi hisoblanadi; farq katta bo‘lgan mezonlar ko‘rsatkichi aniqlashtiriladi. Bu tartib tahlilni takrorlanadigan va tekshiriladigan qiladi.

Muhokama. Mezonlar o‘zaro bog‘liq va ba’zan bir-biriga zid keladi: batafsil javob axborotni to‘ldiradi, lekin miqdor maksimasini buzishi mumkin; samimiy ohang esa rasmiy ilmiy kontekstda noo‘rin bo‘ladi. Shu bois mezonlarning ustuvorligi muloqot maqsadiga qarab belgilanadi: ilmiy so‘rovda epistemik mezonlar, ta’lim sharoitida diskursiv va kognitiv mezonlar, kundalik suhbatda uslubiy-ijtimoiy mezonlar oldingi o‘ringa chiqadi.

Yana bir muhim jihat bor: SI javobidagi pragmatik ma’no ko‘p jihatdan o‘quvchining talqini orqali hosil bo‘ladi, ya’ni “niyat” tizimga emas, talqinga bog‘liq. E. Bender va A.

Kollerning shakl va ma’no haqidagi mulohazalari ham shuni ko‘rsatadi [17]. Shuning uchun tahlilda inson tomonining kutishlari ham hisobga olinishi kerak. Boshqacha aytganda, tahlil faqat matnga emas, matn va uni o‘qiyotgan odam o‘rtasidagi munosabatga qaratilishi lozim: bir xil javobni tajribali tadqiqotchi tanqidiy, yangi foydalanuvchi esa ishonch bilan qabul qilishi mumkin.

O‘zbek tili uchun bu masala alohida ahamiyatga ega: murojaat shakllari, kod almashinuvi (o‘zbek–rus–ingliz) va agglyutinativ tuzilish pragmatik talqinni murakkablashtiradi. Masalan, “-mi” yuklamasi bilan tuzilgan “Qisqartirib bera olasizmi?” so‘rovi shaklan savol bo‘lsa-da, aslida iltimosdir; tizim unga “Ha, qila olaman” deb qisqa tasdiq bilan javob berib, vazifani bajarmasa, bilvosita nutq aktini noto‘g‘ri talqin qilgan bo‘ladi. Shu sababli tizimlarning o‘zbekcha javoblarini maxsus korpus asosida o‘rganish zarur.

Xushmuomalalik birliklari ham alohida e’tibor talab qiladi. O‘zbek tilida “yozing” va “yozib bersangiz” shakllari bir xil vazifani turli darajadagi xushmuomalalik bilan ifodalaydi, shart maylidagi iltimos esa ko‘pincha yuqori hurmat ifodasi hisoblanadi [8; 9]. Tizim foydalanuvchining odob darajasini aks ettirib javob bersa, muloqot tabiiy idrok etiladi. Aksincha, har bir javobni “Albatta!”, “Ajoyib savol!” kabi bir xil formulalar bilan boshlash ortiqcha xushomad taassurotini beradi va ilmiy registrda noo‘rin hisoblanadi. Bu kuzatish register mezonining ko‘rsatkichlari qatoriga takrorlanuvchi formulalarning chastotasini ham kiritishni taqozo etadi.

Cheklovlar. Taklif etilgan sxema nazariy xarakterga ega va hali katta hajmli korpusda sinovdan o‘tkazilmagan. Bundan tashqari, SI tizimlari tez yangilanib turadi: bugungi javob xususiyatlari yaqin kelajakda o‘zgarishi mumkin, shuning uchun mezonlar muayyan tizim uchun emas, balki muloqot turi uchun tuzilgan. Ball qo‘yish ham ma’lum darajada tahlilchi talqiniga bog‘liq bo‘lib qoladi, bu esa bir nechta ekspert ishtirokini va ularning kelishuvini tekshirishni taqozo etadi.

Amaliy ahamiyati. Taklif etilgan sxema uch yo‘nalishda qo‘llanishi mumkin. Birinchidan, filologiya yo‘nalishidagi talabalarga aniq maqsadli, kontekstga boy so‘rov tuzishni o‘rgatishda mezonlar tayyor tekshiruv ro‘yxati vazifasini bajaradi. Ikkinchidan, o‘qituvchi va tadqiqotchi SI javoblarini tizimli baholash uchun undan foydalanishi mumkin. Uchinchidan, o‘zbek tilini qo‘llaydigan tizimlarni ishlab chiquvchilar uchun mezonlar javob sifatini lingvistik nuqtayi nazardan tekshirishga yordam beradi.

Ta’lim jarayonida mezonlardan baholash varag‘i (rubrika) sifatida foydalanish mumkin. Masalan, talabaga bitta vazifa bo‘yicha uch xil so‘rov tuzish va har bir javobni 2-jadval asosida baholash topshirilsa, u so‘rov shakli bilan javob sifati o‘rtasidagi bog‘liqlikni amalda ko‘radi. Bunday mashg‘ulot pragmatika, diskurs tahlili va akademik yozuv kurslarida nazariy tushunchalarni mustahkamlashga xizmat qiladi va talabada SI javobiga tanqidiy munosabatni shakllantiradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi.

1. Inson–SI muloqoti asimmetriklik, paralingvistik vositalarning yo‘qligi, so‘rovning alohida janr sifatida shakllanishi va cheklangan kontekst xotirasi bilan an’anaviy suhbatdan farq qiladi. Bu farqlar an’anaviy tahlil birliklarini qayta talqin qilishni taqozo etadi.

2. Bu muloqotni tahlil qilishda besh guruh kategoriya – pragmatik, diskursiv, kognitiv, epistemik va uslubiy-ijtimoiy kategoriyalar ajratiladi. Ulardan epistemik guruh aynan SI muloqotiga xos.

3. Har bir guruh uchun aniq ko‘rsatkichlarga ega mezonlar va uch darajali baholash shkalasi taklif etildi. Bir javobni har bir mezon bo‘yicha alohida baholash natijalarni solishtirish imkonini beradi, mezonlarning ustuvorligi esa muloqot maqsadiga bog‘liq.

Keyingi bosqichda sxemani o‘zbek tilidagi real so‘rov–javob korpusida sinab ko‘rish va ekspertlar o‘rtasidagi kelishuv darajasini aniqlash rejalashtirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p.
2. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
3. Vaswani A., Shazeer N., Parmar N. et al. Attention Is All You Need // Advances in Neural Information Processing Systems. – 2017. – Vol. 30. – P. 5998–6008.
4. Ji Z., Lee N., Frieske R. et al. Survey of Hallucination in Natural Language Generation // ACM Computing Surveys. – 2023. – Vol. 55, № 12. – Art. 248. – DOI: 10.1145/3571730
5. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – 168 p.
6. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
7. Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts / ed. by P. Cole, J.L. Morgan. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
8. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
9. Hakimov M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
10. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 264 с.
11. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
12. Fillmore C.J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm / ed. by the Linguistic Society of Korea. – Seoul: Hanshin, 1982. – P. 111–137.

13. Johnson-Laird P.N. Mental Models: Towards a Cognitive Science of Language, Inference, and Consciousness. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 513 p.

14. Sacks H., Schegloff E.A., Jefferson G. A Simplest Systematics for the Organization of Turn-Taking for Conversation // Language. – 1974. – Vol. 50, № 4. – P. 696–735.

15. Ouyang L., Wu J., Jiang X. et al. Training Language Models to Follow Instructions with Human Feedback // Advances in Neural Information Processing Systems. – 2022. – Vol. 35. – P. 27730–27744.

16. Liu P., Yuan W., Fu J. et al. Pre-train, Prompt, and Predict: A Systematic Survey of Prompting Methods in Natural Language Processing // ACM Computing Surveys. – 2023. – Vol. 55, № 9. – Art. 195. – DOI: 10.1145/3560815

17. Bender E.M., Koller A. Climbing towards NLU: On Meaning, Form, and Understanding in the Age of Data // Proceedings of the 58th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics. – 2020. – P. 5185–5198. – DOI: 10.18653/v1/2020.acl-main.463